

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΡΟΜΑ  
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ  
ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΛΟΓΙΟΥΣ  
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Μέχρι σήμερα, ο γιατρός Αλέξανδρος Πασπάτης θεωρείται ο πρώτος και ο μόνος Έλληνας του 19ου αιώνα που ασχολήθηκε με τους Ρομά. Ήδη από τα τέλη του ίδιου αιώνα, ο γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκης διαπιστώνει με λύπη, στη νεκρολογία του Πασπάτη, ότι «ατυχώς εν τοις Αθιγανικοίς ουδένα των ημετέρων εύρε μιμητήν ουδ' ακόλουθον, ούτως η μόνη περί τούτων Ελληνική μελέτη είναι η του Αλεξάνδρου Πασπάτη».<sup>1</sup> Μερικά χρόνια αργότερα, ανάλογη διαπίστωση κάνει και ο ποιητής Κωστής Παλαμάς προλογίζοντας το γνωστό ποιήμά του «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου».<sup>2</sup> Ο Πασπάτης είναι, χωρίς αμφιβολία, ο σπουδαιότερος Έλληνας μελετητής των Ρομά κατά τον 19ο αιώνα. Ωστόσο, οι Ρομά γίνονται αντικείμενο παρατήρησης των ελληνόφωνων λογίων ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από το 1857, τη χρονιά δηλαδή κατά την οποία ο Πασπάτης δημοσιεύει την πρώτη του μελέτη στο αθηναϊκό περιοδικό *Πανδώρα*. Την εμφάνιση των Ρομά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία θα την αναζητήσουμε συγκεκριμένα στην περίοδο πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σε μια εποχή που οι περισσότεροι Έλληνες λόγιοι ζουν εκτός του σημερινού ελλαδικού χώρου, ταξιδεύουν στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και δημοσιεύουν τα έργα τους στη Λειψία, στη Βιέννη, στο Παρίσι.

*Περί καταγωγής: προσεγγίσεις πριν από την ελληνική ανεξαρτησία (1830)*

Μερικά χρόνια πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο ιερομόνα-

---

\* Γιώργος Κουτσακιώτης, Διδάκτορας, ιστορικός, ερευνητής στο ΙΝΕ/ΕΙΕ.

χος Δανιήλ (Δημήτριος) Φιλίππιδης, ένας από τους κύριους εκπροσώπους του Διαφωτισμού στη νοτιοανατολική Ευρώπη, εξέδωσε στη Λειψία, στα ελληνικά, ένα ιστορικό και ένα γεωγραφικό εγχειρίδιο για τις παραδουνάβιες ηγεμονίες όπου ζούσε –ήδη από το 1780– διδάσκοντας θετικές επιστήμες και φιλοσοφία.<sup>3</sup> Η έκδοση των δύο αυτών έργων, συγκεκριμένα το 1816, προκάλεσε αμέσως την αντίδραση ελλήνων λογίων της Βιέννης, και τους επόμενους μήνες δημοσιεύτηκαν δύο βιβλιοκρισίες που αποδοκίμαζαν τα έργα του Φιλίππιδη, στο βιεννέζικο ελληνόγλωσσο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Οι συντάκτες των βιβλιοκρισιών επέκριναν τον Φιλίππιδη ακόμη και για την επιλογή του να συγγράψει τα δύο έργα, θεωρώντας τα «ανωφελή και πάντη περιττά» για τους Έλληνες, καθώς αυτά αναφέρονταν στις ρουμανικές χώρες: «το γένος εισέτι έχει έλλειψιν εγχειριδίου Ιστορικού ή Γεωγραφικού της Ελλάδος και άλλων ουσιωδεστέρων βιβλίων· εις τι λοιπόν προς το παρόν η Ιστορία και το Γεωγραφικόν των Παριστρίων εθνών;», αναρωτιόταν ο Ζηνόβιος Πωπ, συντάκτης της πρώτης βιβλιοκρισίας.<sup>4</sup>

Ένα από τα «ξένα» αυτά έθνη που είχαν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης του Φιλίππιδη ήταν και «οι Αιγύπτιοι, ους τζιγγάνους οι μολδοβάνοι ονομάζουσιν [...] ους γύφτους καλείν ειώθαμεν».<sup>5</sup> Ο Φιλίππιδης αφιέρωσε μάλιστα ένα κεφάλαιο του *Γεωγραφικού της Ρουμουνίας* για να εξετάσει το «ουτιδανόν τούτο έθνος», όπως χαρακτηριζε τότε τους Ρομά ο ανώνυμος συντάκτης της δεύτερης βιβλιοκρισίας.<sup>6</sup> Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, ο γεωγράφος από τις Μηλίες του Πηλίου αναφέρεται, με αρκετές λεπτομέρειες, στην προέλευση και στις μετακινήσεις των «Αιγυπτίων», στον τρόπο ζωής τους (στον «πλανήτην και σκηνιτικόν» ή «εδραϊόν» βίο τους, διακρίνοντάς τους αντίστοιχα σε «άγριους» και σε «ήμερους»), στις επαγγελματικές ασχολίες τους, στην κοινωνική θέση τους, στη γλώσσα τους.<sup>7</sup> Οι εκτενείς αυτές αναφορές συγκροτούν πιθανώς και την πρώτη χρονολογικά εθνογραφική μελέτη για τους Ρομά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία. Η μελέτη αυτή αποτελεί κυρίως καρπό των παρατηρήσεων του συγγραφέα κατά την πολυετή διαβίωσή του στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και όχι απλή σύνθεση ερανισμάτων από αρχαίους ή νεότερους συγγραφείς.<sup>8</sup> Ο Φιλίππιδης χρησιμοποιεί ωστόσο έργα αρχαίων συγγραφέων –και ίσως και μερικών νεοτέρων– για να διαλευκάνει το παρελθόν των «Αιγυπτίων», δηλαδή την καταγωγή τους και τη διασπορά τους στην Ευρώπη. Όσον αφορά την καταγωγή τους, ο Φιλίππιδης πιστεύει συγκεκριμένα ότι οι «Αιγύπτιοι» προήλθαν από τον Καύκασο και, παρουσιάζοντας την άποψη του Ηροδότου για τη σχέση των αρχαίων κατοίκων του

Κανκάσου με εκείνους της Αιγύπτου, υποθέτει ότι οι σύγχρονοί του «Αιγύπτιοι» της Ευρώπης είναι απόγονοι των αρχαίων Κόλχων, άρα και των αρχαίων Αιγυπτίων. Η ταύτιση των «Αιγυπτίων» της Ευρώπης με τους αρχαίους Αιγύπτιους οδηγεί τελικά τον Φιλίππιδη στη λυπηρή διαπίστωση ότι «οι αιγύπτιοι, οι πατέρες των ελλήνων κατά τας τέχνας, τας επιστήμας, την ευνομίαν, και οι πάπποι των λοιπών ευρωπαίων! νυν δε οι ταπεινότεροι πάντων και μικρού δειν, τοις υποζυγίοις συναριθμούμενοι!»<sup>9</sup>

Με τις τελευταίες λέξεις («τοις υποζυγίοις συναριθμούμενοι!») ο συγγραφέας θέτει παράλληλα και το ζήτημα της δουλείας των Ρομά στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Σε κάποιο άλλο σημείο, ο Φιλίππιδης φαίνεται να εκφράζει και την αγανάκτησή του για το δουλοκτητικό αυτό καθεστώς, καθώς διαπιστώνει ότι «ο άνθρωπος, το ευγενέστερον δημιουργήμα, ιδιοκτησία ανθρώπου γέγονε».<sup>10</sup> Κλείνοντας τη μελέτη του, ο Φιλίππιδης προσπαθεί μάλιστα και να ευαισθητοποιήσει τους αναγνώστες του απέναντι στο συγκεκριμένο καθεστώς, επισημαίνοντάς τους ότι στην ίδια θέση θα μπορούσαν να βρεθούν και οι δικοί τους απόγονοι, αφού η περίπτωση των «Αιγυπτίων» αποδεικνύει ότι τα έθνη και τα κράτη δεν αποτελούν μέσα στο χρόνο παρά «της τύχης άντικρυς γελοία αθήρηματα».<sup>11</sup> Οι αναφορές αυτές, πέραν του ότι μαρτυρούν την ευαισθησία του Φιλίππιδη για την κοινωνική θέση των Ρομά, αποκαλύπτουν και μια άλλη διάσταση του έργου του, ότι δηλαδή λαμβάνει μέρος στη συζήτηση που είχε αρχίσει σταδιακά να αναπτύσσεται στις ρουμανικές χώρες για την κατάργηση της δουλείας.<sup>12</sup>

Οι προβληματισμοί του Φιλίππιδη, παρόλο που θεωρήθηκαν από τον κύκλο του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* ζητήματα πολυτέλειας τα οποία δεν ανταποκρίνονταν στις τότε παιδευτικές ανάγκες των Ελλήνων, δεν έμειναν στο σύνολό τους ασχολίαστα, και έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Ρομά έγιναν τότε, μάλλον για πρώτη φορά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, αντικείμενο διαλόγου μεταξύ λογίων, έστω και αρκετά σύντομου. Συγκεκριμένα, ο ανώνυμος συντάκτης της βιβλιοκρισίας που δημοσιεύτηκε το 1816 στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* για το *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας*, πιστεύοντας ότι η άποψη για την καταγωγή των «Αιγυπτίων» από τον Καύκασο είναι θεωρία του Φιλίππιδη, έγραφε τα εξής: «Κατάγει [ο Φιλίππιδης] το απανταχού εσκορπισμένον και με διάφορα ονόματα καλούμενον και εξουθενούμενον έθνος εκ του Κανκάσου, και εις απόδειξιν της γνώμης του λέγει τι ταύτης μάλιστα αναιρετικόν, ότι δηλαδή ζώσιν ουκ από κτηνοτροφίας και ληστείας, ως οι πρότερον εξ έω ενταύθα αφικόμενοι λαοί, αλλ' από χαλκείας και τ. ε., και ότι σώζονται

περί τα Καυκάσια Αθιγγάνοι ονομαζόμενοι. Αλλά τι το εκ τούτου; Μήπως δεν δύνανται και οι Αθιγγάνοι να κατήντησαν εκεί, ως οι συναδελφοί των πανταχού της Ασίας και Ευρώπης;»<sup>13</sup> Εντούτοις, ο Φιλιππίδης αναφέρει σε κάποιο σημείο της μελέτης του ότι η άποψη για την καταγωγή των Ρομά από τον Καύκασο δεν είναι δική του: «... οι Αιγύπτιοι ούτοι [...] από των Καυκασίων εξορμηθέντες, ως φάσιν, ενταύθα ες την Ρουμουνίαν αφίκοντο»<sup>14</sup>

Τη θεωρία για την καταγωγή των Ρομά από τον Καύκασο είχε διατυπώσει πρώτος ο Enea Silvio Piccolomini, μετέπειτα πάπας Πίος Β΄, σε ένα γεωγραφικό έργο που έγραψε ανάμεσα στα έτη 1458 και 1461. Ο Φιλιππίδης γνώρισε πιθανότατα τη συγκεκριμένη θεωρία μέσω ενός πολυεκδομένου και μεταφρασμένου σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες έργου του Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann, στο οποίο ο γερμανός συγγραφέας είχε συγκεντρώσει όλες τις γνωστές ως τότε απόψεις για την καταγωγή των Ρομά, υποστηρίζοντας ωστόσο τη λεγόμενη σήμερα θεωρία «Bryant-Rüdiger» για την καταγωγή τους από την Ινδία.<sup>15</sup> Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι ο Φιλιππίδης χρονολογεί τις μετακινήσεις των Ρομά από την Ασία στην Ευρώπη στις αρχές του 15ου αιώνα, θεωρώντας ως αιτία τους τις εκστρατείες του Ταμερλάνου («επί του πολυθρυλλήτου Τιμούρ μπέη ή Τιμουρλένη»), άποψη που είχε εκφράσει και ο Grellmann.<sup>16</sup>

Μερικές πληροφορίες του Φιλιππίδη για την εγκατάσταση των Ρομά στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, ιδιαίτερα η μνεία του για το σχετικό ρόλο του ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλεξάνδρου Α΄ («ηγεμονεύοντος εν Μολδόβη, αγαθή τύχη, Αλεξάνδρου του χρηστού (ατζέλ μπουν), και όντος και επονομαζομένου»),<sup>17</sup> θα γίνονταν γνωστές στη δυτική Ευρώπη, αρκετά χρόνια αργότερα, μέσα από τα έργα του Ρουμάνου Mihail Kogalniceanu (1837), του Άγγλου George Borrow (1841), του Γερμανού Carl von Heister (1842) και του Γάλλου Jean-Alexandre Vaillant (1844).<sup>18</sup> Οι συγγραφείς αυτοί μεταφέρουν τις συγκεκριμένες πληροφορίες στα έργα τους, χωρίς να σημειώνουν την πηγή τους, πράγμα που επισήμανε ο σύγχρονός τους Paul Bataillard.<sup>19</sup> Η αντιγραφή των πληροφοριών από τον Φιλιππίδη αποκαλύπτεται ωστόσο στο έργο του Borrow: ο Φιλιππίδης, πριν να μιλήσει για τους Ρομά, αναφέρεται σύντομα και στην εγκατάσταση περίπου 3.000 Αρμενίων στη Μολδαβία κατά την ίδια περίοδο· ο Borrow συγχέει τις αναφορές για τους Αρμένιους με εκείνες για τους Ρομά και γράφει ότι 3.000 Ρομά εγκαταστάθηκαν στη Μολδαβία με την άδεια του ηγεμόνα Αλεξάνδρου Α΄.<sup>20</sup>

Παρόλο που η θεωρία για την καταγωγή των Ρομά από τον Καύκασο

δεν είναι θεωρία του Φιλιππίδη, είναι αλήθεια ότι, με βάση το κείμενο του Ηροδότου για τη σχέση αρχαίων Κόλχων και Αιγυπτίων, ο συγγραφέας του *Γεωγραφικού της Ρουμουνίας* «επεκτείνει» σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου τη θεωρία αυτή, αφού τους ταυτίζει αρχικά με τους αρχαίους Κόλχους και στη συνέχεια με τους αρχαίους Αιγύπτιους. Έτσι, προτείνει έμμεσα στους αναγνώστες του και μια ερμηνεία για την ονομασία «Αιγύπτιοι» η οποία αποδιδόταν στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα.<sup>21</sup> Για τον επικριτή του *Γεωγραφικού της Ρουμουνίας* ο οποίος θέλησε να κρατήσει την ανωνυμία του, τα πράγματα ήταν πολύ πιο απλά: «πόθεν το όνομα Αιγύπτιοι; λέγομεν όθεν και τόσων άλλων πραγμάτων ονόματα: οίον το σελ. 93 αναφερόμενον Μάιον το και Αραποσίτι, Blé de Turquie δε παρ' άλλοις λεγόμενον, όθεν αμέσως ήλθεν ή ενομίσθη, ότι ήλθεν...».<sup>22</sup> Δηλαδή, άνθρωποι και προϊόντα ένα και το αυτό.

Ο Φιλιππίδης δεν είναι ο πρώτος ο οποίος ταύτισε τους Ρομά με αρχαίους λαούς που αναφέρονται από τον Ηρόδοτο, καθώς είχε προηγηθεί κατά δεκατρία χρόνια ο Γερμανός Johann Gottfried Hasse (1803).<sup>23</sup> Την ίδια όμως άποψη με τον Φιλιππίδη, αναφορικά με την καταγωγή των Ρομά από τους αρχαίους Αιγύπτιους που εγκαταστάθηκαν –σύμφωνα με τον Ηρόδοτο– στον Καύκασο, επρόκειτο να αναπτύξει και να διατυπώσει ως θεωρία, τρεις δεκαετίες αργότερα, ο Γάλλος Louis Vivien de Saint-Martin (1847),<sup>24</sup> σε μια εποχή μάλιστα που είχε πια επικρατήσει η θεωρία της ινδικής καταγωγής των Ρομά.

Η θεωρία για την καταγωγή τους από την Ινδία ήταν γνωστή και στους κύκλους των ελλήνων λογίων. «Άλλοι ανάγουν το ουτιδανόν τούτο έθνος πιθανότερα εις τους Παρίας των Ινδών», πληροφορεί τους αναγνώστες του *Ερμή του Λόγιου*, το 1816, ο ανώνυμος επικριτής του έργου του Φιλιππίδη.<sup>25</sup> Την ίδια θεωρία είχε ενστερνιστεί και ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος, διατυπώνοντας τις ετυμολογικές παρατηρήσεις του για τη λέξη «Ατζίγγανος», θα έθιγε παράλληλα για πρώτη φορά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και ένα άλλο ζήτημα, αυτό της διάκρισης των Τσιγγάνων από τη βυζαντινή αίρεση των Αθιγγάνων: «Κακώς ενομίσθη ότι είναι οι από τους Γραικορωμαίους ονομασθέντες Αθίγγανοι. Τούτο είναι όνομα αιρετικών, οι οποίοι ονομάζοντο και Μελχισεδεκίται [...]. Οι Τζίγγανοι, πολύ μεταγενέστεροι των Αθιγγάνων, εφάνησαν εις την Ευρώπην περί τας αρχάς της δεκάτης πέμπτης εκατονταετηρίδος, ερχόμενοι από την Ινδιάν διά της Αιγύπτου· όθεν ονομάσθησαν και Γύφτοι (Γύπτοι). Το όνομα Τσίγγανος [sic] ή το έφεραν από την Ινδιάν, ή το έλαβαν εις τον δρόμον από κανέν' άλλο έθνος».<sup>26</sup> Εντούτοις, η θεωρία της ιν-

δικής καταγωγής δεν φαίνεται να ήταν τότε τόσο διαδεδομένη στους Έλληνες όσο οι ευφάνταστες θεωρίες για την αιγυπτιακή καταγωγή των Ρομά. Τις θεωρίες αυτές μεταφέρει στο ιστορικό έργο του για τις ρουμανικές χώρες και ο αξιωματούχος της Βλαχίας Διονύσιος Φωτεινός από την Πάτρα.<sup>27</sup> Παρά το γεγονός ότι το έργο του Φωτεινού δεν διακρίνεται για την πρωτοτυπία του,<sup>28</sup> αξίζει να σημειωθεί ότι παρουσιάζονται σε αυτό, με αρκετές λεπτομέρειες, οι ομάδες στις οποίες διακρίνονταν οι Ρομά των παραδουνάβιων ηγεμονιών με βάση τον τρόπο ζωής τους και τις επαγγελματικές ασχολίες τους,<sup>29</sup> πράγμα που θα γινόταν γνωστό στη δυτική Ευρώπη αργότερα, κυρίως με το έργο του Ρουμάνου Mihail Kogalniceanu.<sup>30</sup>

Σχετικά με τη γλώσσα των Ρομά, ο Φιλιππίδης αναφέρει μόνο ότι μερικοί σκηνίτες των ρουμανικών χωρών μιλούσαν μια ιδιαίτερη διάλεκτο, η οποία μάλιστα περιλάμβανε και πολλές ελληνικές λέξεις: «ελληνικαί πολλάί λέξεις ακούονται», σημειώνει.<sup>31</sup> Ο Φωτεινός θεωρεί την «προφορά της γλώσσης» των Ρομά ως «ομοιάζουσα τη αραβική φωνή» αλλά διακρίνει, και αυτός επίσης, μερικές ελληνικές λέξεις: «η του αριθμού μέτρησις, ήτις έως των δέκα προβαίνει κατά την των Ελλήνων φωνήν [...]».<sup>32</sup> Περισσότερες παρατηρήσεις για τη γλώσσα των Ρομά –αλλά και τις πρώτες για το θρήσκευμά τους– διατύπωσε, λίγα χρόνια αργότερα, ένας άλλος λόγιος, ο δάσκαλος Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης.<sup>33</sup> Παρόλο που οι παρατηρήσεις αυτές διατυπώθηκαν στα γαλλικά, αξίζει να αναφερθούν, καθώς μάλιστα ο συγγραφέας τους φαίνεται να είναι ένας από τους πρώτους Έλληνες που επιχείρησε να μάθει ρομανές και κυρίως ο πρώτος που αναφέρεται στη σχέση των Ρομά με τη δημόσια εκπαίδευση. Ο Πολυχρονιάδης, ο οποίος ανήκε στον κύκλο του Κοραή, δημοσίευσε ανώνυμα στο Παρίσι, κατά τα έτη 1820-1821, ένα υπόμνημα για τους λαούς που κατοικούσαν στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και στο πλαίσιο αυτό εξέτασε σύντομα και τους «Zingaris, ou Bohémiens».<sup>34</sup>

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το θρήσκευμα, ο λόγιος αυτός, που καταγόταν από το Ζαγόρι της Ηπείρου, διέκρινε ότι οι Ρομά στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και στην «κυρίως Ελλάδα» ήταν χριστιανοί, ενώ στις υπόλοιπες επαρχίες μουσουλμάνοι, χωρίς όμως να διαφοροποιείται και η κοινωνική τους θέση ανάλογα με το θρήσκευμα: «είναι παντού δυστυχείς, αυτοί που λένε την τύχη των άλλων, και παντού τους μεταχειρίζονται άσχημα. Ο προσποιητός μωαμεθανισμός τους δεν τους έχει καθόλου απαλλάξει από τη δημόσια περιφρόνηση».<sup>35</sup> Όσον αφορά τη γλώσ-

σα, γράφει ότι στην «κυρίως Ελλάδα» δεν συνάντησε Ρομά να μιλούν άλλη γλώσσα πέρα από τις ελληνικές τοπικές διαλέκτους, ωστόσο στις ανατολικές οθωμανικές επαρχίες παρατήρησε ότι μιλούσαν συνήθως, πέρα από την τουρκική, και «μια ιδιαίτερη ακατάληπτη γλώσσα». Τέλος, στις παραδουνάβιες ηγεμονίες διαπίστωσε ότι η γλώσσα ήταν ανάλογη του τρόπου ζωής: οι εδραίοι Ρομά μιλούσαν τη βλαχική, ενώ οι σκηνίτες τη δική τους γλώσσα. Αυτή την τελευταία προσπάθησε να μάθει όταν ζούσε στο Βουκουρέστι: «Είχα την αφορμή να ζητήσω από μια από αυτές τις περιπλανώμενες οικογένειες ένα μικρό αγόρι, για να το μορφώσω και για να έχω την ευκαιρία να μάθω τη γλώσσα τους· αλλά, παρά τις δελεαστικές προτάσεις μου, δεν δέχτηκε ποτέ να υπαχθεί στο ζυγό των πολιτισμένων ανθρώπων».<sup>36</sup> Και συνεχίζει εκφράζοντας μερικές σκέψεις για τη σχέση των Ρομά με την εκπαίδευση, με βάση τις εμπειρίες του από την περιοχή της καταγωγής του, την Ήπειρο: «Δεν πρέπει ωστόσο από το γεγονός αυτό να βγάλει κανείς το συμπέρασμα ότι δεν είναι ικανοί να εκπολιτιστούν. Στην Ήπειρο, συνάντησα έναν νεαρό Τσιγγάνο που, όσον αφορά τις γνώσεις του, βρισκόταν στο επίπεδο των καλύτερων μαθητών ενός σχολείου, και παρατήρησα επίσης, σε διάφορες οικογένειες Τσιγγάνων, κανονική συμπεριφορά και αρκετή οξύνοια».<sup>37</sup> Και καταλήγει στο ασφαλώς πρωτοποριακό για την εποχή του συμπέρασμα: «Αν αυτός ο λαός εξακολουθεί να είναι ξένος προς τον δικό μας πολιτισμό, το λάθος βρίσκεται στην απάθειά μας και στην απρονοησία των κυβερνήσεων».<sup>38</sup> Οι γόνιμες αυτές σκέψεις δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν και μοιάζουν να χάθηκαν στη σκρόνη των πολεμικών επιχειρήσεων για την ελληνική ανεξαρτησία που ακολούθησαν.

### *Μετά την ελληνική ανεξαρτησία (1830)*

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αρχίζουν να εμφανίζονται στα ελληνόγλωσσα περιοδικά σύντομα άρθρα, συνήθως ανώνυμα, που έχουν ως αντικείμενο τους Ρομά, τα οποία όμως, παρόλο που μερικές φορές σημειώνεται στον τίτλο τους ότι πρόκειται για πρωτότυπες μελέτες,<sup>39</sup> δεν αποτελούν ουσιαστικά παρά ερανίσματα από δυτικοευρωπαϊκά άρθρα ή λήμματα εγκυκλοπαιδειών της εποχής. Έτσι, ενώ, παραδείγματος χάρη, πληροφορούν τους αναγνώστες τους για το πώς οι Ρομά παρουσιάστηκαν πρώτη φορά στη Γερμανία και τη Γαλλία, ή ακόμη και για το πότε εμφανίστηκαν στην Ελβετία, δεν αναφέρουν τίποτε για τους Ρομά της οθω-

μανικής αυτοκρατορίας ή του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου, μολονότι αναγνωρίζουν ότι ο «μυστηριώδης» αυτός λαός είναι πανταχού παρών: «προ αιώνων περιφέρονται πανταχού της Ευρώπης».<sup>40</sup> Οι Ρομά υπάρχουν γύρω τους, αλλά δεν είναι ακόμη πλήρως ορατοί: «φάσματα μάλλον ανθρώπινα ή άνθρωποι ζώντες», τους χαρακτηρίζει ένας από τους αρθρογράφους αυτούς.<sup>41</sup>

Με τα συγκεκριμένα άρθρα γίνεται ολοένα και περισσότερο γνωστή στους Έλληνες η θεωρία της ινδικής καταγωγής των Ρομά και της εμφάνισής τους στην Ευρώπη κατά τις αρχές του 15ου αιώνα. Παράλληλα, αναπαράγονται και τα στερεότυπα για αυτούς: ο «περιπλανώμενος ρυπαρός» λαός που «δι' απάτης και δόλου ποριζείται τα αναγκαία»,<sup>42</sup> αυτοί που είναι «ανεπίδεκτοι πολιτισμού» και «άμοιροι πάσης θρησκείας και πάσης ηθικής αρχής»,<sup>43</sup> το «απάνθρωπον» γένος με τις «κτηνώδεις ιδιότητες»,<sup>44</sup> αυτοί που «τρέφονται από τροφάς ακαθάρτους και ζώσιν αδελφοί και αδελφαί, πατέρες, μητέρες και τέκνα εν τη κτηνωδεστέρα επιμικξία».<sup>45</sup> Αναφέρεται μάλιστα κατ' επανάληψη ότι στην Ουγγαρία, πριν από πολλές δεκαετίες, κατηγορήθηκαν για ανθρωποφαγία, αν και σημειώνεται ότι οι κατηγορίες αυτές έμειναν αναπόδεικτες. Γενικά, ο τρόπος ζωής των Ρομά θεωρείται τόσο παραβατικός που μπορεί να επιδέχεται μια κριτική χωρίς χριστιανικούς ηθικούς φραγμούς: «Ωστε εν γένει δικαιούμεθα, χωρίς να αμαρτήσωμεν», συμπεραίνει ο συντάκτης ενός άρθρου, «θεωρήσαι την παράδοξον και ελίμονον εις τα παρατράγωδα έθιμά της εθνιάς ταύτην των Αθιγγάνων ως τα σκύβαλα ή τα περιττώματα της ανθρωπότητας».<sup>46</sup> Ωστόσο, μερικές φορές αναγνωρίζεται –χωρίς αυτό να θεωρείται αντίφαση σε σχέση με τα προηγούμενα– ότι «απαντά ενίοτε μεταξύ αυτών [των Αθιγγάνων] ίχνη τινά ευγενών αισθημάτων» και ότι «υπάρχουσι τινές, έχοντες αφοσίωσιν και αφιλοκέρδειαν».<sup>47</sup>

### *Περί ετύμων: ο Πασπάτης και η αναζήτηση της καταγωγής των Ρομά μέσα από τις λέξεις*

Αυτό ήταν το γενικό ιδεολογικό πλαίσιο για τους Ρομά στον ελληνόφωνο χώρο όταν, το 1857, δημοσιεύτηκε η πρώτη μελέτη του Αλέξανδρου Πασπάτη «Περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσης αυτών» στο περιοδικό *Πανδώρα*. Οι υπεύθυνοι σύνταξης του αθηναϊκού περιοδικού δεν έκρουσαν την έκκληση που τους είχε προκαλέσει η μελέτη αυτή που στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη: η πραγματεία του Πασπάτη χαρακτηρίζεται

ως «περιεργοτάτη Μελέτη».<sup>48</sup> Η γλωσσομάθεια του κοσμοπολίτη γιατρού φαίνεται ότι προκάλεσε αμηχανία στον αθηναϊκό κύκλο: «Ο συγγραφεύς φαίνεται ειδήμων των Ασιατικών γλωσσών», σημειώνεται και παράλληλα δηλώνεται η δυσκολία της πιστής αναπαραγωγής του χειρογράφου της μελέτης ελλείψει σανσκριτικών τυπογραφικών στοιχείων: «τοιαύτα δεν έχομεν εν Αθήναις».<sup>49</sup> Όταν τέσσερα χρόνια μετά η μελέτη του Πασπάτη θα δημοσιευτεί επαυξημένη και μεταφρασμένη στα αγγλικά, στο περιοδικό *Journal of the American Oriental Society*,<sup>50</sup> ο κύκλος του περιοδικού *Πανδώρα* θα εκτιμήσει ακόμη περισσότερο τις έρευνες του Πασπάτη, και αυτό όχι τόσο επειδή αντιλαμβάνονταν την επιστημονική αξία τους όσο επειδή δόξαζαν την Ελλάδα: «Το καθ' ημάς συγχαίρομεν, ουχί τω συγγραφεί αλλά τη Ελλάδι αυτή, ως εχούση άνδρας, οίτινες και διά την παιδείαν και διά την κρίσιν και διά την βαθύνοιαν τάσσονται μετά των δοκιμωτέρων σοφών της δυτικής Ευρώπης».<sup>51</sup> Μια δεκαετία αργότερα, οι έρευνες του Πασπάτη παρέμεναν ακόμη ακατάληπτες στην Αθήνα: το περιοδικό *Πανδώρα*, παρουσιάζοντας τη μονογραφία πια που εξέδωσε ο Πασπάτης στα γαλλικά το 1870,<sup>52</sup> αναγνωρίζει ότι «μεταξύ των Ελλήνων το σύγγραμμα τούτο πιθανόν να μη εκτιμηθή δεόντως, διότι επί του παρόντος τουλάχιστον δεν καταγινόμεθα εις εθνολογικά ζητήματα».<sup>53</sup>

Ο Πασπάτης θεωρούσε τη μελέτη της γλώσσας των Ρομά ως «τη μόνη αληθή οδό» για να φωτίσει την ιστορία τους και να ανακαλύψει την πατρίδα και τους προγόνους τους.<sup>54</sup> Η ιατρική ιδιότητά του αλλά και η διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη του εξασφάλισαν τις προϋποθέσεις για να βρει πληροφορητές, οι οποίοι μάλιστα προέρχονταν και από διαφορετικές περιοχές των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας: «είδον πλήθος Ατσιγγάνων, και εισέδυσαν εις πλήθος σκηνών», γράφει.<sup>55</sup> Το γλωσσάρι των ρομανές που είχε συντάξει ο πρώτος διερμηνέας της αμερικανικής πρεσβείας στην Υψηλή Πύλη αποτέλεσε μια βάση για τη δική του συλλογή λέξεων.<sup>56</sup> Επίσης, πολύτιμη στάθηκε και η συμβολή αμερικανών μισιοναρίων οι οποίοι κατέγραψαν, για λογαριασμό του, λέξεις σε απομακρυσμένες περιοχές της Ανατολίας.<sup>57</sup> Με αφετηρία τη μελέτη του Borrow για τους Τσιγγάνους της Ισπανίας, ο Πασπάτης κατάφερε να «γεφυρώσει» τους Ρομά της Ευρώπης, τεκμηριώνοντας τη γλωσσική συγγένεια των Τσιγγάνων από τη βαλκανική ως την ιβηρική χερσόνησο,<sup>58</sup> αλλά και τη θεωρία ότι «όλων των Ευρωπαϊών Ατσιγκάνων η πατρίς είναι η Θράκη».<sup>59</sup> Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι έρευνες του Πασπάτη ήταν πλήρως ενταγμένες στη σύγχρονή τους διεθνή προβληματική

για τους Ρομά και είναι χαρακτηριστικό ότι ενημέρωνε δι' αλληλογραφίας άλλους ειδικούς για την πορεία των ερευνών του και ότι οι επιστολές αυτές χρησιμοποιούνταν στη συνέχεια για να στηρίξουν νέες επιστημονικές απόψεις.<sup>60</sup>

Το ενδιαφέρον του Πασπάτη για τους Ρομά δεν ήταν άσχετο ασφαλώς με το ενδιαφέρον του για τη σανσκριτική γλώσσα και γενικά για τον ινδικό πολιτισμό, ενδιαφέρον που τροφοδοτούσαν και οι τότε πολιτικές ταραχές στην Ινδία.<sup>61</sup> Με διαλέξεις στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης, ο χιώτης γιατρός υποστήριξε μάλιστα την άποψη της ινδικής καταγωγής των Ελλήνων, προκαλώντας ζωντανές αντιπαραθέσεις.<sup>62</sup> Το ενδιαφέρον του Πασπάτη για τους Ρομά γίνεται ακόμη περισσότερο κατανοητό αν συσχετιστεί επίσης με τα βιώματα και το χαρακτήρα του: ήταν γενικά, όπως σημειώνει ο Γ. Χατζιδάκης, ένας άνθρωπος που εργάστηκε «προς ανακούφισιν της πασχούσης ανθρωπότητος»<sup>63</sup> και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε άσχετο και το γεγονός ότι, με την καταστροφή της Χίου το 1822, ο Πασπάτης ήταν ένας από αυτούς που πουλήθηκε στα σκλαβοπάζαρα της Σμύρνης.<sup>64</sup>

Οι έρευνες του κοσμοπολίτη γιατρού δεν άφησαν αδιάφορους τους άλλους έλληνες λόγιους της εποχής: μερικοί μάλιστα από αυτούς πραγματοποίησαν, λίγα χρόνια μετά, τις δικές τους έρευνες για τους Ρομά, επηρεασμένοι προφανώς από το έργο του Πασπάτη και τη διεθνή φήμη που απέκτησε. Γνωρίζουμε συγκεκριμένα ότι, στα τέλη του 19ου αιώνα, ένας άλλος γιατρός, ο Σταύρος Μερτζίδης από το Μελένικο της Μακεδονίας, κατέγραφε ήθη, έθιμα και λέξεις των Ρομά στην περιοχή των Σερρών,<sup>65</sup> ενώ ο δάσκαλος Αθανάσιος Πετρίδης από τη Δρόβιανη της Ηπείρου, με τις γλωσσολογικές παρατηρήσεις που έστειλε στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης, έδωσε συνέχεια στα όσα ο Πασπάτης είχε ανακοινώσει για τη σημασία μερικών λέξεων των ρομανές.<sup>66</sup> Επίσης, τέσσερα χρόνια μετά τη δημοσίευση της πρώτης μελέτης του Πασπάτη στο περιοδικό *Πανδώρα*, ο Δ.Ε. Δανιήλογλους από την Αττάλεια της Ανατολίας δημοσίευσε σε ένα άλλο αθηναϊκό έντυπο, στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, τη μελέτη «Περί των διαφόρων ονομασιών των Ατζιγγάνων».<sup>67</sup> Μάλλον ανεξάρτητα από το έργο του Πασπάτη, γύρω στο 1880, τους Ρομά θα συναντήσει στις πηγές του και ο ιστορικός Σπυρίδων Λάμπρος και, με τις μελέτες του για τους Ζυγιώτες της Πελοποννήσου και για το φέουδο των Τσιγγάνων (*Feudum Aciganorum*) στην Κέρκυρα, θα φωτίσει την ιστορική τους παρουσία στις δύο αυτές περιοχές του ελληνικού βασιλείου, προκαλώντας τον αντίλογο του λαογράφου

Νικολάου Πολίτη, που υποστήριξε ανώνυμα τη σλαβική καταγωγή των Ζυγιωτών.<sup>68</sup>

Με αφετηρία την εποχή πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και με πρωτοπόρους εκπροσώπους του λεγόμενου «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», η πορεία των Ρομά προς την αναγνώριση στο χώρο της ελληνόφωνης λογοισύνης αποδεικνύεται μακρά. Με κινήτήριο μοχλό το ζήτημα της καταγωγής τους και με κατευθυντήρια γραμμή τη μελέτη των Ρομανές, η διαδρομή που ακολουθεί η σκέψη των ελλήνων λογίων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα φαίνεται ανάλογη με εκείνη των λογίων της υπόλοιπης Ευρώπης.

### Σημειώσεις

1. Γ[εώργιος] Χ[ατζιδάκης], «Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης», *Εστία Εικονογραφημένη*, 1892, σ. 38. Θα ήθελα, από το αρχικό αυτό σημείο, να ευχαριστήσω την εθνολόγο Μιράντα Τερζοπούλου για τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που απλόχερα μου έδωσε και οι οποίες στάθηκαν πολύτιμες για τη συγγραφή της μελέτης μου.

2. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 3ος, Γκοβόστης, χ.τ., χ.χ., σ. 293, σημ. 1.

3. Βλ. κυρίως Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Δανιήλ Φιλιππίδου βίος και έργον (1750-1832)», *Μνημοσύνη*, τ. 7ος, 1978-1979, σ. 200-290, ιδιαίτερα για τα συγκεκριμένα δύο έργα στις σελίδες 233-246.

4. Ζηνόβιος Πωπ, «Την 25 Μαΐου», *Ερμής ο Λόγιος*, 1816, σ. 213.

5. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας ες ακριβεστέραν και πληρεστέραν κατάληψιν της ιστορίας αυτής*, τ. 1ος, μέρος Β', Ταουχνίτζ, Λειψία 1816, σ. 36 και 50.

6. Ανώνυμος, «Και άλλαι επιστάσεις εις το Γεωγραφικόν μέρος της Ιστορίας της Ρουμουνίας του κυρίου Φιλιππίδου παρά τινος των λογίων ομογενών κοινοποιηθείσαι εκδίδονται», *Ερμής ο Λόγιος*, 1816, σ. 244.

7. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας*, ό.π., σ. 36-53. Για την ακρίβεια, το συγκεκριμένο κεφάλαιο τιτλοφορείται «Αρμένιοι και Αιγύπτιοι», αλλά μόνο η πρώτη παράγραφος αναφέρεται στους Αρμένιους.

8. Πρβλ. Αικατερίνη Κουμαριανού (εκδ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης-Barbié du Bocage-Άνθιμος Γαζής. Αλληλογραφία (1794-1819)*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, Εστία, Αθήνα 1966, σ. 279 και Olga Cicanci, «Daniel Philippidi: Vérité et fiction dans la rédaction de l'histoire», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τ. 21ος, 1983, σ. 198.

9. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας*, ό.π., σ. 52-53.

10. Στο ίδιο, σ. 39.

11. Στο ίδιο, σ. 52-53.

12. Για τη δουλεία των Ρομά στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, βλ. συνοπτικά François de Vaux de Foletier, «L'esclavage des Tsiganes dans les principautés roumaines», *Études Tsiganes*, τχ. 2/3, Σεπτέμβριος 1970, σ. 24-29.

13. Ανώνυμος, «Και άλλαι επιστάσεις εις το Γεωγραφικόν μέρος...», ό.π., σ. 244.

14. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμανίας*, ό.π., σ. 50. Η έμφαση στη φράση «ως φάσιν», που δηλώνεται με μεγαλύτερη απόσταση των χαρακτήρων των λέξεων, είναι δική μου και όχι του παραθέματος.

15. Leonardo Piasere, «De origine cinganorum», στο Paul H. Stahl (επιμ.), *Recueil V, Etudes et documents balkaniques et méditerranéens*, τ. 14ος, Παρίσι 1989, σ. 107 και 119-120. Συγκεκριμένα, το έργο του Grellmann εκδόθηκε το 1783 στα γερμανικά, το 1787 στα αγγλικά, στα γαλλικά και εκ νέου στα γερμανικά, το 1791 στα ολλανδικά, το 1807 και πάλι στα αγγλικά και το 1810 πάλι στα γαλλικά. Η τελευταία έκδοση, που είναι και η πλησιέστερη στο χρόνο έκδοσης του έργου του Φιλιππίδη, είναι η εξής: Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann, *Histoire des Bohémiens, ou tableau des mœurs, usages et coutumes de ce peuple nomade, suivie de recherches historiques sur leur origine, leur langage et leur première apparition en Europe*, μτφρ. J., Chaumerot, Παρίσι 1810.

16. Πρβλ. Paul Bataillard, «H. Bernard. Mœurs des Bohémiens de la Moldavie et de la Valachie», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, έτος 5ο, Ιανουάριος-Ιούνιος 1870, σ. 353-354.

17. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμανίας*, ό.π., σ. 36.

18. Mihail Kogalniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains connus en France sous le nom de Bohémiens, suivie d'un recueil de sept cents mots cigains*, B. Behr, Βερολίνο 1837. George Borrow, *The Zincali, or an Account of the Gypsies of Spain, with an Original Collection of their Songs and Poetry, and a Copious Dictionary of their Language*, 2 τ., J. Murray, Λονδίνο 1841. Carl von Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeuner, Gräfe und Unzer, Königsberg* 1842. Jean-Alexandre Vaillant, *La Roumanie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, Ardialiens, Vallages et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, 3 τόμοι, A. Bertrand, Παρίσι 1844.

19. Paul Bataillard, «De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, τ. 5ος, 1843-1844, σ. 450-451. Πρβλ. του ίδιου, «Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, τρίτη σειρά, τ. 1ος, 1849, σ. 31-32.

20. George Borrow, *The Zincali, or an Account of the Gypsies of Spain*, ό.π., τ. 1ος, σ. 14-15. Σε αυτή την εγκατάσταση των 3.000 Ρομά θα αναφερθεί αργότερα και ο Πασπάτης, στηριζόμενος στο έργο του Borrow και προφανώς αγνοώντας το έργο του Φιλιππίδη. Βλ. Α.Γ. Πασπάτης, «Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσας αυτών», *Πανδώρα*, τ. 8ος, 1857-1858, σ. 218 (= *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσας αυτών*, Εκάτη, Αθήνα 1995, σ. 13).

21. Για την παλαιότητα της ονομασίας αυτής, βλ. George Soulis, «The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkan in the Late Middle Ages», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 15ος, 1961, σ. 147 κ.ε.

22. Ανώνυμος, «Και άλλαι επιστάσεις εις το Γεωγραφικόν μέρος...», ό.π., σ. 244-245.

23. Πρόκειται συγκεκριμένα για το έργο του Johann Gottfried Hasse, *Zigeuner im Herodot, oder neue Aufschlüsse über die ältere Zigeuner-Geschichte, aus griechischen Schriftstellern*, Göbbels und Unzer, Königsberg 1803. Πρβλ. Paul Bataillard, «Sur les origines des Bohémiens ou Tsiganes, avec l'explication du nom Tsigane», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, έτος 9ο, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1875, σ. 214-215 και Leonardo Piasere, «De origine cinganorum», ό.π., σ. 121.

24. Louis Vivien de Saint-Martin, «Mémoire historique sur la géographie ancienne du Caucase, depuis l'époque des Argonautes jusqu'aux guerres de Mithridate, dans le 1er siècle avant notre ère», *Nouvelles Annales des Voyages*, πέμπτη σειρά, τ. 11ος (115), 1847, σ. 5-37.

25. Ανώνυμος, «Και άλλαι επιστάσεις εις το Γεωγραφικόν μέρος...», ό.π., σ. 244.

26. Αδαμάντιος Κοραής, *Άτακτα*, τ. 4ος, Κ. Εβεράρτος, Παρίσι 1832, σ. 37-38.

27. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδανίας*, τ. 1ος, Ι. Β. Σβέκιος, Βιέννη 1818, σ. 140-141. Την αιγυπτιακή καταγωγή των Ρομά εξιστορεί με ευφάνταστο τρόπο και ο Στέφανος Κομμητάς, στο έργο του *Παιδαγωγικά μαθήματα... Γενική Ιστορία*, Μ. Τράπτηνερ, Πέστη 1828, σ. 345-346.

28. Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Διονυσίου Φωτεινού βίος και έργον», *Μνημοσύνη*, τ. 11ος, 1988-1990, σ. 144-156 και 171-173.

29. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, ό.π., τ. 3ος, Βιέννη 1819, σ. 320 και 408-410.

30. Πρβλ. Paul Bataillard, «H. Bernard. Mœurs des Bohémiens de la Moldavie et de la Valachie», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, έτος 5, Ιανουάριος-Ιούνιος 1870, σ. 354 και του ίδιου, «Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, έτος 5ο, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1870, σ. 196, σημ. 1.

31. Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφικόν της Ρουμανίας*, ό.π., σ. 39.

32. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, ό.π., σ. 141.

33. Για τον Κ. Πολυχρονιαδή, βλ. κυρίως Φωτεινή Γ. Τασιού, «Μία ανέκδοτη επιστολή του Κωνστ. Πολυχρονιαδή προς τον Πλάτωνα Πετρίδη», *Ο Εραριστής*, τ. 10ος, 1972-1973, σ. 241-256.

34. P[olychroniades], «Mémoire sur les peuples qui habitent la Turquie d'Europe», *Nouvelles Annales des Voyages*, τ. 10ος, 1821, σ. 129-131. Για την ταύτιση του συγγραφέα του υπομνήματος, ο οποίος υπογράφει ως «M. P... natif de ce pays», με τον Πολυχρονιαδή, βλ. Λουκία Δρούλια, «Η ανώνυμη "Notice sur

l'état de la Turquie" (1821) έργο του Κων. Πολυχρονιάδη», *Ο Εραμιστής*, τ. 8ος, 1970, σ. 328, σημ. 14.

35. P[olychroniades], «Mémoire sur les peuples...», ό.π., σ. 130.

36. Στο ίδιο.

37. Στο ίδιο, σ. 130-131.

38. Στο ίδιο, σ. 131.

39. Βλ., για παράδειγμα, Κ. Π., «Περί Αθιγγάνων», *Επτάλοφος*, τ. 1ος, 1862, σ. 40-42.

40. Στο ίδιο, σ. 40.

41. Φ., «Οι Αθίγγανοι», *Όμηρος*, τ. 2ος, 1874, σ. 331.

42. Ανώνυμος, «Οι Γύφτοι, ή Ατζίγγανοι», *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, τ. 2ος, 1838, σ. 119. Πρβλ. Α. Β., «Περί Γύφτων», *Εφημερίς των Μαθητών*, φ. 8, 6 Δεκεμβρίου 1852, σ. 31.

43. Κ.Π., «Περί Αθιγγάνων», ό.π., σ. 40.

44. Α.Β., «Περί Γύφτων», *Εφημερίς των Μαθητών*, φ. 9, 13 Δεκεμβρίου 1852, σ. 34.

45. Ανώνυμος, «Περί των Αθιγγάνων», *Η Κασταλία*, τ. 1ος, Μάρτιος 1861, σ. 26.

46. Κ.Π., «Περί Αθιγγάνων», ό.π., σ. 42.

47. Ανώνυμος, «Περί των Αθιγγάνων», ό.π., σ. 27.

48. Α.Γ. Πασπάτης, «Μελέτη περί των Ατσιγγάνων...», ό.π., σ. 217, σημείωση (= *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων*, ό.π., σ. 9-10, σημείωση).

49. Στο ίδιο.

50. Α.Γ. Paspati, «Memoir on the Language of the Gypsies as now used in the Turkish Empire» (μτφρ. C. Hamlin), *Journal of the American Oriental Society*, τ. 7ος, 1861, σ. 143-270.

51. Ανώνυμος, «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τ. 12ος, 1861-1862, σ. 502.

52. Α.Γ. Paspati, *Études sur les Tchinghamianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman*, Α. Κορομέλα, Κωνσταντινούπολη 1870.

53. Ανώνυμος, «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, τ. 21ος, 1870-1871, σ. 137.

54. Πρβλ. Α. Γ. Πασπάτης, «Μελέτη περί των Ατσιγγάνων...», ό.π., σ. 241 (= *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων*, ό.π., σ. 25-26).

55. Ανώνυμος, «Βιβλιογραφία», τ. 21ος, ό.π., σ. 136.

56. Πρβλ. Α. Γ. Πασπάτης, «Μελέτη περί των Ατσιγγάνων...», ό.π., σ. 243-244 (= *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων*, ό.π., σ. 33-37).

57. Πρβλ. Paul Bataillard, «Etudes sur les Tchinghamianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman, par Alexandre G. Paspati; D. M.», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, έτος 5ο, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1870, σ. 283-284.

58. Πρβλ. Paul Bataillard, «Les derniers travaux relatifs...», ό.π., σ. 198-200.

59. Α.Γ. Πασπάτης, «Ατσιγγανοί», στο Ν. Γ. Πολίτης (επιμ.), *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. 2ος, *Αντιγραφή-Βολβός*, Μπαρτ και Χιρστ, Αθήνα, Μάιος 1890-Νοέμβριος 1891, σ. 512.

60. Βλ., για παράδειγμα, Paul Bataillard, «Sur les origines des Bohémiens...», ό.π., σ. 205-206.
61. Βλ., για παράδειγμα, Α.Γ. Πασπάτης, «Ολίγα τινά περί Ινδίας», *Πανδώρα*, τ. 9ος, 1858-1859, σ. 201.
62. Βλ., για παράδειγμα, Α.Γ. Πασπάτης, «Περί συγκριτικής Φιλολογίας», *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 1ος, 1863, σ. 80-81.
63. Γ. Χ[ατζιδάκης], «Αλέξανδρος Γ. Πασπάτης», ό.π., σ. 39.
64. Νικόλαος Κ. Βλάχος, «Αλέξανδρος Πασπάτης (1814-1891)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 18ος, 1988, σ. 186, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
65. Σταύρος Μερτζίδης, *Οι Φίλιπποι. Έρευναι και μελέται χωρογραφικαί υπό αρχαιολογικήν, γεωγραφικήν, ιστορικήν, θρησκευτικήν και εθνολογικήν έποψιν*, Κωνσταντινούπολη 1897, σ. 34.
66. Αθ. Πετρίδης, «Γλωσσολογικά παρατηρήσεις επί του συγγράμματος του κ. Α.Γ. Πασπάτη περί μεταναστεύσεως των Ατσιγγάνων», *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 16ος, 1881-1882, σ. 360-361.
67. Δ.Ε. Δανιήλογλους, «Περί των διαφόρων ονομασιών των Ατσιγγάνων», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 421, 6 Σεπτεμβρίου 1861, σ. 1767-1770 και φ. 422, 12 Σεπτεμβρίου 1861, σ. 1776-1780.
68. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης. Δύο Έλληνες περιηγηταί του ιε΄ και ιη΄ αιώνος», *Παρνασσός*, τ. 5ος, 1881, σ. 705-719. Του ίδιου, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας*, Παρνασσός, Αθήνα 1882, σ. 60-74. [Νικόλαος Γ. Πολίτης], «Οι Ζυγιώται της Πελοποννήσου», *Αιών Αθηνών*, φ. 3812, 26 Μαρτίου 1882, σ. 2-3 (= Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ. 1, Αθήνα 1920, σ. 134-141).